

Jak se žije v rekonstituovaných rodinách a co potřebují?¹

Jana Barvíková, Jana Palonciová

Abstrakt

Mezi nové rodinné formy, které se v posledních letech výrazně prosazují, patří i tzv. rekonstituované rodiny, tj. rodiny s nevlastním rodičem. Rodina obecně je velmi komplikovaný systém, rekonstituovaná o to více, neboť dává vzniknout dalším typům vztahů mezi jejími členy. Tomuto typu rodin nebyla dosud v českém sociologickém prostředí věnována dostatečná pozornost. Článek vychází z výsledků výzkumu z roku 2018 založeného na kvantitativních a kvalitativních metodách a zaměřuje se na základní otázku složení rekonstituovaných rodin, jejich stabilitu, problémy či rizika, jež je ohrožují, ale i na to, co může tyto rodiny posílit, aby byly funkční. Výzkum ukázal, že se tyto rodiny potýkají především se vztahovými problémy v důsledku rozpadu původní rodiny a sžívání se s novým rodinným uspořádáním. To se promítá i do závěrečných doporučení plynoucích z hloubkových rozhovorů pro opatření v rámci rodinné a sociální politiky. V nich je kladen důraz zejména na dostupnost kvalitních psychotherapeutických služeb jak v období vzniku partnerských problémů, aby rodina zůstala zachována, tak ve fázi jejího případného rozpadu, ale i po zformování rodiny nové.

Klíčová slova: rekonstituovaná rodina, nevlastní rodič, stabilita rodiny, rodinná politika, sociální politika

Abstract

The so-called reconstituted families, i.e. families with step-parents are one of the family forms that have significantly spread out in recent decades. In general the family is a very complicated system, and the reconstituted all the more, as it generates different types of relationships. This type of families has not been given enough attention in the Czech sociological environment yet. Based on the results of a 2018 research using quantitative and qualitative methods, the article focuses on the fundamental issue of the composition of reconstituted families, their stability, their problems or risks that threaten them. On the other hand it identifies factors that can strengthen those families to make them functional. Research has revealed that reconstituted families are mainly faced with relationship problems as a result of the break-up of the previous family and of adaptation process to new family arrangements. This is also reflected in the final recommendations for family and social policy measures resulting from in-depth interviews. They emphasize the availability of high-quality psychotherapeutic services both at the beginning of partnership problems in order to preserve the family and at the stage of its possible break-up, but also after the formation of a new family.

Keywords: reconstituted family, step-parent, family stability, family policy, social policy

Úvod

V průběhu modernizace společnosti zejména ve 2. polovině 20. století byla akcentována osobní svoboda jednotlivce, jeho potřeby, zájmy a osobní štěstí. Tyto hodnoty se promítly do oslabování či rozvolňování rodinných vazeb. Rodiny jsou zakládány především pro uspokojování citových a dalších potřeb partnerů, stabilita rodiny je proto silně spjata se stálostí citového vztahu páru (např. Matoušek, 2003). V české společnosti se jako v jiných vyspělých státech postupně prosadil tzv. koncept „post-rodinné rodiny“ (post-familial family, Beck-Gernsheim, 2002), jenž poukazuje na různorodost rodinných forem, které však stále zůstávají rodinou. Mezi ně patří i tzv. rekonstituované rodiny.

Za rekonstituovanou rodinu (též složenou, patchworkovou, rodinu s třetím rodičem apod.) je obecně považována taková domácnost, kde je alespoň jeden ze sezdaných či nesezdaných partnerů nevlastním rodičem alespoň jednoho dítěte (např. Bumpass et al., 1995). Historicky se nejedná o nový fenomén, neboť rekonstituované rodiny byly poměrně časté již v dřívějších staletích v důsledku vyšší

úmrtnosti žen spojené s mateřstvím (Fialová a kol., 1996). V současnosti vznikají tyto rodiny nejčastěji po rozvodu či rozvodu, tj. děti získávají „třetího rodiče“, popřípadě i „čtvrtého rodiče“. Vzhledem k vysoké úrovni rozvodovosti i rozchodovosti nesezdaných párů je potenciál pro vznik rekonstituovaných rodin poměrně velký, a proto by rodinná, potažmo sociální politika neměla tyto rodiny při tvorbě opatření opomíjet.

Teoretické přístupy a oblasti výzkumného zájmu

Rozšíření nových typů rodiny klade nové nároky na demografickou statistiku. Ve většině zemí nejsou rekonstituované rodiny zatím systematicky zachyceny. Není tedy zřejmé, jak tyto rodiny vznikají, ani kolik mají členů a jakých. Některé státy realizují výběrová šetření cílcí právě na specifické typy rodin. Ve Velké Británii bylo k tomuto účelu využito např. Výběrové šetření pracovních sil (Labour Force Surveys, Wilson, 2010), ve Francii bylo v roce 2011 ke každoročnímu censu obyvatel připojeno šetření „Rodiny a byty“, kde byly podrobněji rozpracovány otázky

na příbuzenské vazby v rámci domácnosti (Lapinte, 2013). Cenným zdrojem může být i populační registr v zemích, kde je tímto způsobem zajištěna evidence obyvatelstva (např. Dánsko, viz Toulemon, Knudsen, 2004).

V době pluralizace rodinných forem je nejen v případě rekonstituovaných rodin prvotní otázkou, kdo je ještě členem rodiny a kdo není (Seltzer, 2019). Rodinné vazby se mimo jiné odrážejí v míře mezigenerační solidarity. Studie např. ze Spojených států amerických upozorňují na to, že pocit povinnosti pomáhat ve stáří rodičům je silnější v případě biologických dětí než dětí nevlastních (Parker, 2011). Podíl rekonstituovaných rodin v populaci má také významný vliv na úroveň plodnosti. Některé výzkumy v evropském kontextu poukazují na to, že počet dětí v rekonstituované rodině může být vyšší, neboť noví partneři chtějí prostřednictvím narození společného dítěte potvrdit svůj vztah (Thomson, 2004). Ve Spojených státech amerických je tomu podobně, ale narození dítěte v rekonstituovaných rodinách je v porovnání s těmi běžnými méně často plánované, což může do jisté míry snižovat jejich stabilitu (Guzzo, 2017). Výzkumy

plodnosti mužů jsou zatím spíše ojedinělé (u nás např. Kyzlinková, Šťastná, 2016, 2019), podobně, ne-li hůře je tomu v případě mužů žijících v rekonstituovaných rodinách. Důvodem pro to jsou chybějící data, výjimku představuje např. výzkum v Norsku založený na populačním registru. Norští muži s nízkým sociálním statutem jsou otcí méně často a rovněž méně často mají více dětí se stejnou partnerkou. Pravděpodobnost mít dítě s další partnerkou je však u mužů s nízkým sociálním statutem srovnatelná s těmi, kteří stojí na vrcholu sociální hierarchie. Důvody se však pravděpodobně různí, u první skupiny hraje roli nižší stabilita partnerského vztahu, u druhé skupiny výhodnější pozice na partnerském trhu (Lappegard, Ronsen, 2012).

Výzkum rekonstituovaných rodin má rovněž styčné body s výzkumem rozvodového chování (např. Beaujouan, 2016, Šťastná, 2006), dopadů rozvodu či rozchodu na rodiče (např. Dudová, 2007) a zejména na dítě (např. Gustavsen et al., 2016). Dle některých výzkumů je výlučná péče matky překážkou pro navázání nového vztahu, ačkoli jsou tyto matky často silně prorodinně orientovány (např. Schnor et al., 2017; Vanassche et al., 2015). Někteří autoři naopak uvádějí, že rozsah zapojení biologického otce do výchovy dítěte nemá na pravděpodobnost, že jeho bývalá partnerka naváže další vztah, zásadní vliv (Berger et al., 2018). Míru utváření rekonstituovaných rodin může ovlivňovat i sociální politika. Pokud podporuje samotného otce, může být pro vznik nové rodiny brzdou. Je-li životní úroveň samoživitelů v porovnání s úplnými rodinami nižší, jsou snahy vytvořit novou rodinu intenzivnější (Kreyenfeld, Martin, 2011).

Řada výzkumů se však spíše než na vznik rekonstituované rodiny soustředí na její fungování. Rodina je obecně komplikovaný systém, rekonstituovaná o to více, neboť dává vzniknout dalším typům vztahů. Ústředním je vztah nového rodiče a dítěte. Třetí rodič se většinou snaží navázat vztah rychleji než nevlastní dítě. To se snaží zachovat loajalitu k původní rodině, nového rodiče vnímá nezřídkem jako cizince či nepřítele. Na druhé straně oceňuje, co nový partner pro jeho rodiče znamená (Bartošová, Slepíčková, 2009). Na výchově svých dětí spolupracuje matka často více s novým partnerem, tedy nevlastním rodičem dětí, než s biologickým otcem. Je to na jedné straně důsledek rozporů z období před rozchodem, na druhé straně je pro každodenní fungování nové rodiny kooperace mezi stávajícími partnery nezbytná (Favez et al., 2015). K tomu se dále pojí otázka, do jaké míry může třetí rodič rozhodovat o běžných záležitostech nevlastního dítěte či zda se má na jeho výchově podílet i finančně (Maclean et al., 2016). V České republice se dle § 885 zákona

č. 89/2012 Sb., občanského zákoníku na péči o dítě a jeho výchově podílí i manžel nebo partner rodiče dítěte, žije-li s dítětem v rodinné domácnosti, vyživovací povinnost však nemá. Podobně je zákon o rodičovské odpovědnosti upraven např. ve Francii (Assemblée nationale, 2014).

Specifická je rovněž ekonomická situace rekonstituovaných rodin. Tyto rodiny mohou být v porovnání s „běžnými“ (tj. rodiči s vlastními dětmi) co do počtu členů větší, zvláště pokud mají nějaké děti z předchozích vztahů oba partneři, což s sebou přináší zvýšené finanční nároky na uspokojování potřeb celé rodiny i jednotlivých členů. Kromě pracovních příjmů mohou být tyto rodiny častěji příjemcem sociálních dávek, mohou však být příjemcem, ale i plátcem výživného na děti. Dle zahraničních výzkumů může za horší ekonomickou situaci složených rodin stát právě skutečnost, že je v rodině více dětí (např. Francie), v některých státech však není mezi ekonomickou situací rekonstituovaných a běžných rodin takový rozdíl, z hlediska typu rodiny jsou na tom nejhůře neúplné rodiny (např. Rusko, bývalé Východní Německo; Kreyenfeld, Martin, 2011).

Rekonstituované rodiny jsou neméně předmětem výzkumu psychologie s přesahem do rodinné terapie. V českém prostředí se touto otázkou zabýval např. Zdeněk Matějček (1999). V rámci platformy Třetí rodič (www.tretirodic.cz) vznikla i stejnojmenná kniha jako praktický průvodce nevlastním rodičovstvím (Petrovská, 2018). V mezinárodním kontextu byly rekonstituované rodiny a jejich fungování vzhledem k vývoji rodinného chování předmětem výzkumů již dříve (např. Visser, Visser 1988). Stěžejním tématem zůstává vztah nevlastního rodiče a dítěte (Jensen, Pace, 2016). Pro jeho kvalitu je kromě aktivní účasti nevlastního otce na péči a výchově (např. společné trávení volného času, sdílení zájmů) velmi důležitý vztah mezi matkou a dítětem a mezi matkou a nevlastním otcem dítěte (King, Lindstrom, 2016). Průběh rozpadu původní rodiny a úspěšnost adaptace dítěte na rodinné konstelace v rekonstituované rodině má výrazný vliv na jeho další psychologický vývoj (Shafer a kol., 2017). To, jak dítě novou rodinnou situaci přijme, však velmi úzce s tím, jak je na tuto změnu připravováno, jak s ním jeho rodič komunikuje a jak se zajímá o jeho názory a pocity (Kellas a kol., 2014).

Výzkumná otázka a metodologie

Členy rekonstituované rodiny nejsou pouze osoby žijící ve stejné domácnosti, ale i bývalí partneři, tj. biologičtí rodiče, případně i děti, které žijí jinde. Pro tyto rodiny jsou tedy typické velmi rozvětvené vztahy, čímž se významně odlišují od rodin běžných (Paloncyová a kol., v tisku).

V nejjednodušším případě žije v dané rodině pouze jedno či více dětí jednoho z partnerů, druhý je zatím bezdětný. Nejsložitější situace co do příbuzenských a dalších vazeb je ta, kde mají děti z předchozích vztahů oba partneři, některé s nimi po většinu času žijí, některé ne, a partneři spolu mají další, tj. oběma vlastní děti. V této souvislosti se nabízí dvě základní otázky. Zaprvé jaké je vůbec složení rekonstituovaných rodin, to znamená, nakolik jsou vztahy v nich komplexní, zadruhé jak jsou tyto vztahy harmonické či naopak konfliktní. To má zásadní vliv na stabilitu nové rodiny a dále na výchovu a vývoj dětí.

V české demografické statistice nejsou podobně jako ve většině zemí rekonstituované rodiny systematicky zachyceny. V roce 2018 byl proto v rámci víceletého projektu, který se postupně zaměřuje na popis a následné srovnání fungování různých typů rodin, uskutečněn ve své podstatě pilotní výzkum, jehož cílem bylo nejen zachytit složení rekonstituovaných rodin, ale zaměřil se i na jejich každodenní život (Paloncyová a kol., v tisku).

Výzkum se opíral jak o kvantitativní, tak kvalitativní metodologii. Za rekonstituovanou rodinu byla pro účely tohoto výzkumu považována úplná rodina s alespoň jedním nevlastním rodičem pečujícím nejméně o jedno nezaopatřené dítě ve věku do 26 let. Při výběru respondenta nehrálo roli, zda byl nevlastním rodičem on, nebo jeho partner či případně oba. Podmínkou však bylo, aby nezaopatřené dítě s respondentem žilo v jedné domácnosti trvale nebo po většinu dnů v měsíci. Partneři mohli být sezdáni či nikoliv, jejich soužití ve společné domácnosti ale mělo trvat alespoň jeden rok. Partneři spolu mohli i nemuseli mít společné děti. Shrneli-li výše uvedené parametry výběru, cílovou skupinu výzkumu představovaly úplné rodiny s nevlastními dětmi ve společné domácnosti. Nebyly tedy šetřeny rodiny, kde dítě pouze hostuje. Důvodem pro to bylo zachování určité míry homogenity souboru. Zahrnutí dalších členů rekonstituované rodiny, tedy i těch, kteří nesdíleli danou domácnost, by vyžadovalo výrazně větší výběrový soubor a finanční zdroje. Vzhledem k tomu, že nejsou známy parametry základního souboru (tj. v celé české populaci), byla v kvantitativním šetření pro záměrný výběr respondentů (tj. vlastních či nevlastních rodičů žijících v rekonstituovaných rodinách) zvolena pouze podmínka, aby v souboru bylo minimálně 30 % mužů. Výzkum se zaměřil na reflexi životních podmínek, sladčování zaměstnání a rodiny, hospodaření, výchovu dětí a vztahy v rodině, hodnotové orientace a postoje. Kombinací osobního (PAPI) a internetového (CAWI) dotazování byly získány informace od 861 respondentů, z toho 36 % mužů.

Hlubkové rozhovory byly vedeny s 18 respondenty se zkušeností s výchovou dítěte v rekonstituované rodině, kteří se do výzkumu přihlásili na základě výzvy². Někteří byli v roli nevlastního rodiče, jiní v roli rodiče, který vychovává své dítě spolu s novým partnerem, a někteří ve své současné rodině zastávali obě role. Rozhovorů se zúčastnilo 12 žen a 6 mužů, dva respondenti byli vyučeni bez maturity, pět mělo středoškolské vzdělání s maturitou a jedenáct mělo vysokoškolské vzdělání. Věk respondentů se pohyboval v rozmezí 30-55 let, přibližně dvě třetiny z nich byly ve věku 41-48 let. Respondenti byli z různých míst Čech a Moravy, z velkých i menších měst a venkova. Cílem kvalitativního šetření bylo zjistit, jaké to je starat se o děti partnera, sdílet s nimi domácnost nebo vychovávat své dítě s partnerem, který není jeho rodičem. Dále pak s čím se tyto rodiny potýkají a v jakých oblastech potřebují pomoc zvnějšku. Rozhovory byly nahrávány na diktafon a jejich audiozáznamy posléze doslovně přepsány. Následné kódování a analýzy přepisů byly provedeny za pomoci softwaru ATLAS.ti. Využito bylo otevřené kódování dle obsahu a kategorizace s následnou obsahovou analýzou.

Složení rekonstituovaných rodin

Dle výsledků kvantitativního šetření byl ve tří čtvrtinách rekonstituovaných rodin nevlastním rodičem muž. Partneri v rekonstituovaných rodinách většinou neuzavřeli sňatek (pouze 39 % proti 89 % v případě úplných rodin se závislými dětmi dle Sčítání lidu, domů a bytů 2011 či 77 % dle výsledků šetření Životní podmínky SILC 2018) a žili často se třemi a více dětmi (25 % proti 10 % úplných rodin tvořených pouze rodiči a nezaopat-

řenými dětmi dle výsledků šetření Životní podmínky - SILC 2018). Společné dítě se narodilo přibližně každému druhému páru. Kromě dětí, které žily v dané domácnosti, měl v každé páté jeden, případně oba partneři i děti, které žily převážně jinde, tj. např. u druhého biologického rodiče. Zaměříme-li se na rekonstituované rodiny z pohledu nevlastního rodiče, pak každá čtvrtá měla pouze jedno dítě a nevlastním rodičem byl muž, v přibližně každé páté žily dvě děti, z nichž jedno bylo ženy z předchozího vztahu a jedno se narodilo v tom současném. Třetím nejčastějším typem byla rodina se dvěma dětmi ženy. Pokud byly v rodině tři děti, pak mezi nimi bylo většinou alespoň jedno, jež se narodilo současným partnerům, nevlastním rodičem byl i zde častěji muž než žena (tab. 1).

Stabilita současného partnerství

Více než dvě třetiny dotázaných v kvantitativním šetření hodnotily své současné partnerství jako velmi šťastné či převážně spokojené. Ženy byly v porovnání s dotázanými muži častěji velmi šťastné, na druhé straně o něco vyšší podíl z nich připouštěl určité potíže či problémy. Roli zde může hrát to, že ve většině rodin byl nevlastním rodičem muž a matkami byl tak nový vztah v porovnání s tím předchozím, který skončil rozchodem či rozvodem, hodnocen lépe. Na druhé straně ženy vnímají i obtíže, které s sebou přináší soužití nevlastního otce s jejich dětmi. Poněkud překvapivé je, že v míře spokojenosti s partnerským životem se zásadně neprojevilo to, zda spolu mají současní partneři dítě či děti.

Na druhé straně rozvod či rozchod se svým nynějším partnerem zvažovala pětina dotázaných, častěji ženy než muži (24 %,

resp. 13 %). Spíše než narození společného dítěte, případně dětí je určitým stabilizačním faktorem partnerství, i když ne nijak silným, uzavření sňatku (17 % manželů uvažovalo o rozvodu, 22 % nesezdaných o rozchodu). Čím více bylo v rodině dětí z předchozích vztahů, tím na rozvod či rozchod pomýšlel respondent častěji (17 % s jedním dítětem, 27 % se třemi a více dětmi z předchozích vztahů).

Z výpovědí mužů a žen v kvalitativním výzkumu se jako nejvýznamnější faktor stability rekonstituované rodiny jeví kvalita samotného vztahu. Někteří respondenti uvedli, že už by do vztahu, kde jsou závislé děti, znova nevstupovali. Nikoliv kvůli svému partnerovi, ale kvůli svým zkušenostem s chováním biologického rodiče dítěte partnera a jeho zasahováním do života nové rodiny nebo s problémovým chováním tohoto dítěte. Dochází-li v aktuálním partnerství ke konfliktům a napětí, pak je to především kvůli chování dětí a případným rozdílným v názorech na výchovu mezi partnery (jeden obvykle klade důraz na důslednost vůči dětem a jejich zodpovědnost, druhý hranice povoluje nebo nedrží). Respondenti často zmiňovali, že zažili chvíle či období, kdy více či méně vážně uvažovali, že současné soužití ukončí. Důvodem, proč setrvávají, a co jim pomáhá zažívané těžkosti přestát, je právě kvalita tohoto vztahu (láska, kvality partnera, vzájemné porozumění a touha trávit spolu čas). Někteří uváděli, že tím, že již mají zkušenost s více partnerskými vztahy a také proto, že jsou už starší, neřeší již podružnosti a malichernosti a jsou tolerantnější. Od několika respondentů zaznělo, že si uvědomují a je pro ně podstatné, že starosti s dětmi nebo expartnerem jsou dočasné, kdežto partnerství, je-li spokojené, zaujímá v lidském životě mnohem delší časový úsek. Dalším silným

Tabulka 1: Rekonstituované rodiny dle pohlaví nevlastního rodiče a počtu dětí žijících v domácnosti (%)

počet dětí v domácnosti		pohlaví nevlastního rodiče			celkem
		muž	žena	oba	
jedno dítě	jedno dítě nevlastní	24,8	7,7	-	32,5
dvě děti	jedno nevlastní a jedno společné se současným partnerem	21,6	5,7	-	27,3
	dvě nevlastní a žádné společné se současným partnerem	10,6	0,9	3,6	15,1
tři děti	tři nevlastní a žádné společné se současným partnerem	1,3	0,2	1,7	3,3
	dvě nevlastní a jedno společné se současným partnerem	6,6	1,3	1,5	9,4
	jedno nevlastní a dvě společné se současným partnerem	5,9	1,3	-	7,2
čtyři	více společných se současným partnerem než nevlastních	2,4	0,2	0,1	2,8
a více dětí	více nevlastních než společných se současným partnerem	0,7	0,1	1,7	2,6
	celkem	73,9	17,4	8,7	100,0

Zdroj: datový soubor kvantitativního šetření, Rekonstituované rodiny 2018 (N=861)

důvodem, proč setrvat a netrhat tuto rodinu, bývá společné dítě a pro někoho závazek manželství. Společné dítě je navíc respondenty vnímáno jako společné pouto - pokrevním spřízněním s ním se z nových partnerů a jejich dětí stává rodina.

Problémy a konflikty kvůli expartnerovi

Život v rekonstituované rodině přináší specifické nároky a krize. Není překvapením, že nejlépe byly v kvantitativním šetření hodnoceny vztahy mezi respondentem, jeho partnerem a jejich společnými dětmi. Málo napětí bylo i mezi dětmi z předchozích vztahů žijícími v domácnosti a jejich vlastním rodičem, s nevlastním rodičem byly o něco horší. Jako poměrně problematické se zdá být postavení dětí z bývalých partnerství, které žijí jinde, tj. většinou se svým druhým biologickým rodičem, neboť dle názoru respondentů nevycházejí nejlépe ani s ním. Nejvíce napětí a neshod je v rekonstituovaných rodinách mezi bývalými partnery.

Jak vyplynulo z rozhovorů v kvalitativní části výzkumu, mezi nejvýznamnější faktory, které ovlivňují vztahy v rekonstituované rodině, patří povaha, osobnostní rysy a osobní vyzrálость všech zúčastněných, dále pak míra konfliktu, rozjítřenosti emocí mezi expartnery a spokojenosti v jejich současné životní situaci (např. žijí-li oba ve spokojených partnerstvích). Svoji roli hraje i to, do jaké míry jsou vlastní rodiče přítomni v životě dítěte, jak se chtějí podílet na jeho výchově a jaké místo v tomto ohledu zaujme nevlastní rodič. Vliv má nepochybně i životní styl a míra shody životních hodnot i výchovných cílů a stylů.

Pokud jde o vztahy mezi bývalým a novým partnerem rodiče dítěte, v rodinách našich respondentů byly vztahy častěji méně komplikované a komunikace méně problémová mezi muži než mezi ženami. Matky dětí měly častěji tendence do výchovy dítěte v nové rodině zasahovat. Nová partnerka je matkou dítěte mnohdy mnohem více vnímána jako konkurentka v mateřské roli než nový partner otcem jako konkurent v otcovské roli. Souvisí to patrně i s tím, že ženy vykonávají více úkonů péče o děti a domácnost než muži a u nevlastních dětí se jich často automaticky ujímají. Naopak pro nové partnerky trvalé spojení expartnerů rodičovstvím někdy bývá zdrojem žárlivosti, nejistoty a obav z možného návratu partnera k původní rodině.

Častější než konflikty mezi partnery kvůli problémům s expartnery bývá společné prožívání problémů a napětí, které expartneri (vlastní rodiče dětí) působí. Bývá náročné zvládat jejich zásahy do nové rodiny, konflikty s nimi, případně jejich chování, které škodí nebo ubližuje

dětem (zanedbávání, manipulace a citové vydírání, problematický výchovný styl) a nefér jednání vůči partnerovi (manipulace dětí proti němu, agresivní výpady, pomlouvání). Má-li jednání expartnera-vlastního rodiče negativní dopady na dítě, i nevlastní rodič obvykle prožívá pocity lítosti, bezmoci a naštvání. Zásahy expartnera do života rodiny respondentům nejvíce pomáhá zvládat, drží-li partneri při sobě a mají-li kvalitní partnerský vztah.

Rizika/Co ve vztazích funguje

Pokud vztahy v rodině fungují a dítě si s nevlastním rodičem rozumí, může pro něj být třetí rodič skutečně bonusem – předat mu, co biologičtí rodiče nemohou, doplnit je, ukazovat mu i další modely ženství a mužství, vztahů, chování, hodnoty a záliby. Příběhy našich respondentů naznačují, že rodič dítěte by neměl svého nového partnera zatěžovat rodičovskou rolí a zodpovědností vůči dítěti, které není jeho vlastní. Ty by měl ponechat druhému biologickému rodiči. Dětem je třeba vysvětlit roli nového partnera v rodině, nastavit jim hranice, aby ho respektovaly, zároveň jim umožnit, aby se svým rodičem mohly sdílet případná nedorozumění, která s jeho novým partnerem mají. Osvědčuje se, jsou-li rodič dítěte a nový partner ve svém vystupování vůči dětem zajedno, v realitě toho však mnohdy nejsou schopni.

Nevlastní rodič musí dle hloubkových rozhovorů umět rozpoznat, kam až může vůči dítěti zajít. Velmi záleží na tom, jak v životě dítěte funguje biologický otec (matka), zda je pro dítě mužskou otcovskou (ženskou mateřskou) figurou. Záleží rovněž na příběhu rozpadu vztahu rodičů, jak jej dítě zpracovalo (nevlastní rodič bývá dítětem často vnímán jako překážka k obnovení soužití původní rodiny) i na postoji expartnera k nevlastnímu rodiči. Vyjadřuje-li se o něm expartner před dítětem negativně, konflikt loajality k rodiči dítěti přinejmenším dočasně brání vztahu k němu. V nižším věku dítěte, a zvláště je-li otcovská/mateřská figura volná (tj. druhý rodič nežije či svoji roli vůči dítěti optimálně nenaplnuje), děti spíše přijmou i podíl nevlastního rodiče na jejich výchově, jejich vztah se pak nemusí příliš lišit od vztahu s vlastním otcem/matkou. V případě navázání vztahu s dítětem v teenagerovském věku bývá vhodnější, věnují-li se spolu spíše společným volnočasovým aktivitám a výchovné působení nevlastní rodič nechává více či méně na rodiči dítěte a konfliktům s teenagerem se vyhýbá (nikoliv však na úkor vlastních hranic a sebeúcty). Někteří respondenti zmiňovali, že ke své rezignaci na výchovné působení na nevlastní děti dospěli v průběhu času, protože jejich konflikty s dětmi vedly ke konfliktům s partnery, a vztah se součas-

ným partnerem je pro ně důležitější než vztah s nevlastními dětmi.

Ženy v roli nevlastní matky často mívají tendenci poskytovat zájem a servis všem členům rodiny na vlastní úkor. Mnohdy ze zažitého a okolím posilovaného přesvědčení, že potřeby dětí jsou na prvním místě. Už kvůli partnerovi si přejí vycházet s jeho dětmi co nejlépe. Proto se cítí být odpovědné za to, aby se jeho děti v jejich domácnosti cítily dobře. Záleží jim na tom, aby pro děti byly skvělé nevlastní mámy a byly tak vnímány i svým okolím. Jejich negativní projevy pak vnímají jako své selhání. Několika respondentkám, s nimiž byly vedeny rozhovory, v tomto ohledu pomohla práce na sobě pomocí psychoterapie. Podařilo se jim snížit příliš vysoká očekávání od sebe sama, začít cítit vlastní hodnotu a důležitost, vnímat své limity, více se na ně ohlížet, dovolit si postavit se za sebe a vymezit se vůči členům rodiny.

Závěr

Výzkum se zaměřil na tzv. rekonstituované rodiny, tj. domácnosti tvořené úplnými rodinami s dětmi, které zde žijí po většinu dnů v měsíci s nevlastním rodičem. Cílem výzkumu bylo zachytit zejména složení těchto rodin a jejich každodenní život. Dle širší definice jsou členy rekonstituovaných rodin i bývalí partneri, tj. biologičtí rodiče dětí, případně i další děti, které žijí po většinu času jinde. Tito členové nebyli do výzkumu zahrnuti, neboť definice rekonstituované rodiny byla zúžena tak, aby se co nejvíce podobala běžné rodině. Je nasnadě, že výpovědi „vzdálenějších“ členů rodiny by byly rovněž velice zajímavé, zvláště pokud by mohly být porovnány s výpověďmi členů rezidenční rodiny. Na to nebyl bohužel v tomto výzkumu prostor, ale může to být podnětem pro další, zejména kvalitativní výzkum.

Rekonstituované rodiny nejsou zatím specifickou cílovou skupinou opatření sociální a rodinné politiky ani na úrovni státu, ani na lokální nebo regionální úrovni. Platí pro ně stejná kritéria v oblasti pojistných a nepojistných sociálních dávek jako pro ostatní typy rodin. Dle výsledků kvantitativního šetření sice rekonstituované rodiny očekávají od státu finanční podporu (spíše v daních než dávkách), ale o něco více pomoc nefinanční, jež je relativně méně dostupná.

Inspirací pro aktualizaci koncepce rodinné politiky na celostátní i regionální úrovni v oblasti prevence rozpadu rodin jsou v tomto směru zejména doporučení plynoucí z kvalitativní části výzkumu. Všichni respondenti hloubkových rozhovorů alespoň po určitou dobu svého života zažívali vztahové problémy, které život v rekonstituované rodině přináší. Mnozí však zmiňovali, že když se v těchto těžkostech ocitli, nenacházeli inspiraci k tomu, jak je

řešit nebo jim předcházet. Potýkali se s vlastní bezradností, setkávali se se závadnými radami okolí postavenými na neznalosti nebo předsudky založenými na nepodložených mýtech. S výjimkou výstupů platformy Třetí rodič podle nich není kde čerpat vzory pro to, jaká je role nevlastního rodiče vůči dítěti, jak má nevlastní rodič správně fungovat ve vztahu a výchově vůči vlastním a nevlastním dětem, čeho se vyvarovat atd. Doporučení respondentů na podporu rekonstituovaných rodin tedy nejčastěji cílila na dostupnost podpůrných služeb pro dospělé (psychoterapie a poradenství, mediátor) i děti (psycholog) a osvětu laické i odborné veřejnosti. Mezi doporučeními respondentů nebylo žádné, které by se týkalo přímé finanční podpory rekonstituovaných rodin. Finance totiž zjevně nejsou v rodinách našich respondentů problém, který je trápí nejvíce nebo více než jiné rodiny z jejich okolí, se kterými svoji životní úroveň porovnávají.

Shrneme-li doporučení zmiňovaná respondenty kvalitativního výzkumu, stát by tedy měl:

- Zajistit větší informovanost laické veřejnosti a zejména rodičů před rozvodem i po rozvodu, o tom,
 - že je vhodné začít řešit partnerské problémy, jakmile se objeví, a předcházet tak možnému rozpadu rodiny;
 - že je vhodné vyhledat odborníka k řešení vlastních osobních problémů, nejistot a ke zpracování vlastních emocí, aby se nepřenesly na děti;
 - že je vhodné dítěti v období rozvodu/rozvodu rodičů a sžívání nové rodiny zajistit podporu psychologa/psychoterapeuta;
 - že jsou i jiné a pro rodiče i děti mnohem lepší možnosti, jak postupovat v soudním řízení než sporný rozvod, že je např. vhodné nechat se rozvodem provést psychologem a k dosažení dohody ve sporných věcech využít mediátora.
- Zajistit dostupnost odborných služeb na podporu nekonfliktního rozvodu/rozvodu (mediace, poradenství a psychoterapie) a snížení jeho negativního dopadu na děti a dospělé.
- Podpořit informovanost laické i odborné veřejnosti o fungování rekonstituovaných rodin a jejich problémech („zboření mýtů“).
- Usnadnit těmto rodinám život v nejrůznějších praktických záležitostech - např. pokud partner zastupuje rodiče jako doprovod dítěte k lékaři.
- V rámci své bytové politiky se snažit o dostupnost bytů pro rodiny s nízkými a průměrnými příjmy.
- Pomáhat jen těm, kteří pomoc skutečně potřebují, nikoliv plošně.
- Podpořit stabilitu partnerství v rodinách s malými dětmi, kde třetí plochou mezi partnery je finanční situace,

usnadněním návratu žen na trh práce podporou institucionálních služeb péče o děti a cenově dostupných alternativních forem (např. chůvy).

Uvedená doporučení spadají jak do oblasti prevence, tak ochrany, jež patří mezi základní funkce sociální politiky. Snahou sociální politiky by mělo být zabránit v co největší míře nežádoucím sociálním situacím, měla by tedy být jak aktivní, tak pasivní, tj. reagovat na již vzniklé sociální problémy (Krebs, 2015, Potůček, 1995). Mezi ně patří i rozpad rodiny. V zájmu společnosti, ale samozřejmě zejména samotných rodin je, aby k jejich rozpadu vůbec nedocházelo. Je třeba zdůraznit, že založením rekonstituované rodiny problém nekončí, neboť jak ukázal výzkum, život v nich přináší i nová rizika. Mezi výrazné prvky prevence konfliktu v rodinách či případně jejich rozpadu patří posílení poradenských služeb, na něž poukazovali i respondenti ve výzkumu. V této oblasti jsou vedle příspěvkových organizací aktivně zapojeny i nestátní neziskové organizace, jež jsou obecně významnými subjekty sociální politiky (Krebs, 2015, Potůček, 1997). V tomto směru je žádoucí podporovat služby, které rozpadu rodin pomáhají předcházet, snaží se zmírnit míru konfliktu a tím snížit dopady této těžké životní situace na všechny členy rodiny. Jak vyplynulo z výzkumu, poradenské služby jsou nezbytné i pro posílení fungování rekonstituovaných rodin, jejichž členové se musí vypořádat s rozpadem původní rodiny, sžít se s novým rodinným uspořádáním a upevnit vztahy tak, aby nedošlo k opětovnému rozpadu rodiny. Jedná se např. o služby rodinných či párových terapeutů, jež jsou pro značnou část populace nedostupné prostorově, ale zejména finančně. Řešením prosazovaným např. Asociací manželských a rodinných poradců ČR, z.s. by mohlo být jejich zařazení mezi sociální služby hrazené z veřejných zdrojů. Primární prevence je vždy méně finančně náročná než opatření reagující na již vzniklou nepříznivou situaci. Z ústřední úrovně státní správy lze jen obtížně určit potřebnost uvedených služeb ve vztahu ke specifickým v dané lokalitě (Koncepte rodinné politiky 2017). Výraznou roli by v této oblasti měly hrát i kraje, případně obce, tj. měly by motivovat a finančně podporovat jimi zřizované i dotované organizace, aby více realizovaly pro-rodinné aktivity, které usnadňují založení rodiny, posilují rodičovské kompetence, zkvalitňují vztahy v rodině a rovněž působí pozitivně na harmonické sladění rodiny a práce (Potůček a kol., 2011; Kuchařová a kol., 2014a, 2014b.)

1 Článek byl vytvořen v rámci projektu IP 70606 Komplexní výzkum o situaci rodin a seniorů 2018-2022, který je realizován v rámci institucionální podpory Ministerstva práce a sociálních věcí ČR.

2 Respondenti hloubkových rozhovorů kvalitativního šetření nebyli účastníky kvantitativního šetření.

Literatura:

- Assemblée nationale. 2014. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: <http://www.assemblee-nationale.fr/14/ta/ta0371.asp>.
- Bartošová, M., Slepíková, L. 2009. Složené rodiny a perspektiva dětských aktérů. Nové tematické a metodologické přístupy ve výzkumu rodin po rozvodu. *Sociální studia*. Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity, 4, pp: 73–90.
- Beaujouan, É. 2016. Second Unions Now More Stable than First? A Comparison of Separation Risks by Union Order in France. *European Journal of Population*, 32 (2), pp: 293–321. [online]. [cit. 20. 7. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/297746986_Second_Unions_Now_More_Stable_than_First_A_Comparison_of_Separation_Risks_by_Union_Order_in_France.
- Beck-Gernsheim, E. 2002. Reinventing the Family. In search of New Lifestyles. Cambridge: Polity Press.
- In. Wehner, C., Abrahamson, P. 2004. *Individualisation of family life and family discourses*. [online]. [cit. 16. 7. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/242452901_Individualisation_of_family_life_and_family_discourses.
- Berger, L. M., Panico, L., Solaz, A. 2018. Maternal Repartnering: Does Father Involvement Matter? Evidence from United Kingdom. *European Journal of Population*, 34 (1), pp. 1–31. [online]. [cit. 5. 8. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/314197531_Maternal_Repartnering_Does_Father_Involvement_Matter_Evidence_from_United_Kingdom.
- Bumpass, L. L., Raley, K. R., Sweet, J. A. 1995. The changing character of stepfamilies: Implications of cohabitation and nonmarital childbearing. *Demography*, 32, pp. 425–436.
- Dudová, R. 2007. *Otcovství po rozchodu rodičovského páru*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, v. v. i. [edice Sociologické disertace].
- Favez, N., Widmer, E. D.; Doan, M., Tissot, H. 2015. Coparenting in Stepfamilies: Maternal Promotion of Family Cohesiveness with Partner and with Father. *Journal of Child and Family Studies*, 24 (11), pp. 3268–3278. [online]. [cit. 3. 8. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/271416963_Coparenting_in_Stepfamilies_Maternal_Promotion_of_Family_Cohesiveness_with_Partner_and_wi_th_Father.
- Fialová, L. a kol. 1996. *Dějiny obyvatelstva českých zemí*. Praha. Mladá fronta.
- Gustavsen, G. W., Nayga, R. M, Jr; Wu, X. 2016. Effects of Parental Divorce on Teenage Children's Risk Behaviors: Incidence and Persistence. *Journal of Family and Economic Issues*, 37 (3), pp. 474–487. DOI:10.1007/s10834-015-9460-5
- Jensen, T. D., Pace, G. T. 2016. Stepfather involvement and stepfather-child relationship quality: race and parental marital status as moderators. *Journal of Marital and Family Therapy*, Vol. 42, Issue 4. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: doi: 10.1111/jmft.12165.
- Kellas, J. K., Baxter, L., LeClair-Underberg, C., Thatcher, M., Routsong, T., Lamb Normand, E., Braithwaite, D. O. 2014. Telling the Story of Stepfamily Beginnings: The Relationship between Young-adult Stepchildren's Stepfamily Origin Stories and their Satisfaction with the Stepfamily. *Journal of Family Communication*, Vol. 14, Issue:2. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: <http://dx.doi.org/10.1080/15267431.2013.864294>.
- King, V., Lindstrom, R. 2016. Continuity and Change in Stepfather-Stepchild Closeness Between Adolescence and Early Adulthood. *Journal of Marriage and Family*. Vol. 78, Issue 3. DOI:10.1111/jomf.12281.
- Koncepte rodinné politiky 2017. [online]. [cit. 19. 9. 2019]. Dostupné z: https://www.mpsv.cz/files/clanky/31898/Koncepte_rodinne_politiky.pdf.
- Krebs, V. a kol. 2015. *Sociální politika*. 6. přepracované a aktualizované vydání. Praha: Wolters Kluwer.

- Kreyenfeld, M., Martin, V. 2011. Economic Conditions of Stepfamilies from a Cross-National Perspective. *MPIDR WORKING PAPER*. [online]. [cit. 5. 8. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/241755749_Economic_conditions_of_stepfamilies_from_a_cross-national_perspective.
- Kuchařová, V., Svobodová, K., Šťastná, A., Podrápšský, F. 2014a. *Rodinná politika na úrovni obcí a krajů. Principy a východiska*. Praha: VÚPSV, v. v. i. [online]. [cit. 3. 8. 2019]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_385.pdf.
- Kuchařová, V., Barvíková, J., Svobodová, K., Šťastná, A. 2014b. *Lokální a regionální rodinná politika v praxi*. Praha: VÚPSV, v. v. i. [online]. [cit. 3. 8. 2019]. Dostupné z: http://praha.vupsv.cz/Fulltext/vz_386.pdf.
- Kyzlinková, R., Šťastná, A. 2016. Reprodukční plány mladých mužů v ČR. *Demografie*, Roč. 58, č. 2.
- Kyzlinková, R., Šťastná, A. 2019. Vzdělání a přechod k otcovství v České republice: reflexe dvou společenských kontextů. *Sociologie*, Roč. 51, č. 4.
- Lappégard, T., Ronsen, M. 2013. Socioeconomic Differences in Multipartner Fertility Among Norwegian Men. *Demography*, Vol. 50, Issue 3. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: DOI 10.1007/s13524-012-0165-1.
- Lapinte, A. 2013. Un enfant sur dix vit dans une famille recomposée, *INSEE PREMIERE*, č. 1470. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: <https://www.insee.fr/fr/statistiques/1281054>.
- Maclean, M. J., Drake, D., Mckillop, D. 2016. Perceptions of Stepfathers' Obligations to Financially Support Stepchildren. *Journal of Family and Economic Issues*, 37, pp: 285–296. [online]. [cit. 3. 8. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/282535753_Perceptions_of_Stepfathers'_Obligations_to_Financially_Support_Stepchildren.
- Matějček, Z. 1999. *Nevlastní rodiče a nevlastní děti*. Praha: Grada.
- Matoušek, O. 2003. *Rodina jako instituce a vztahová síť*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Parker, K. 2011. *A portrait of stepfamilies*. Washington, DC: Pew Research Center. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: <http://www.pewsocialtrends.org/2011/01/13/a-portrait-of-stepfamilies>.
- Paloncycová, J., Barvíková, J., Hóhne, S., Kuchařová, V., Nešporová, O. V tisku. Rekonstituované rodiny. Praha: VÚPSV, v. v. i.
- Petrovská, K. 2018. *Třetí rodič: praktický průvodce nevlastním rodičovstvím*. Praha: Asociace třetích rodičů.
- Potůček, M. 1995. *Sociální politika*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, Martin. 1997. *Nejen trh*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- Potůček, M., Skála, V., Hejzlarová, E., Geissler, H., Dobiášová, K. 2011. *Rodinná politika na regionální a lokální úrovni. Závěrečná zpráva výzkumného projektu*. CESES FSV UK.
- Shafer, K., Jensen, T. M., Holmes, E. K. 2017. Divorce Stress, Stepfamily Stress, and Depression among Emerging Adult Stepchildren. *Journal of Child Family Studies*, Vol. 26. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: DOI 10.1007/s10826-016-0617-0.
- Schnor, Ch., Pasteels, I., Bavel, J. V. 2017. Sole Physical Custody and Mother's Repartnering After Divorce. *Journal of Marriage and Family*, 79, pp. 879–890. [online]. [cit. 20. 7. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/308919359_SOLE_PHYSICAL_CUSTODY_AND_MOTHER'S_REPARTNERING_AFTER_DIVORCE.
- Šťastná, A. 2006. Rozvody a děti: vliv rozvodu rodičů na životní dráhu dětí. In Hamplová, D., Šalamounová, P., Šamanová, G. (eds). *Životní cyklus. Sociologické a demografické perspektivy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2006, s. 175–191. ISBN 80-7330-082-6.
- Toulemon, L., Knudsen, L. B. 2004. *La fécondité des familles recomposées au Danemark et en France : résultats d'une étude préliminaire fondée sur deux échantillons de tres grande taille*. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: <https://www.ined.fr/fr/actualites/recontres-scientifiques/les-lundis/la-fecondite-des-familles-recomposees-au-danemark-et-en-france-resultats-d-une-etude-preliminaire-fondee-sur-deux-echantillons-de-tres-grande-taille/>.
- Vanassche, S., Corijn, M., Matthijs, K., Swicegod, G. 2015. Repartnering and childbearing after divorce: differences according to parental status and custodial arrangements. *Population Research and Policy Review*, 34(5), pp. 761–784. [online]. [cit. 25. 7. 2019]. Dostupné z: https://www.researchgate.net/publication/279213072_Repartnering_and_Childbearing_After_Divorce_Differences_According_to_Parental_Status_and_Custodial_Arrangements.
- Visher, E., Visher, J. 1988. *Old loyalties, new ties: Therapeutic strategies within stepfamilies*. New York, NY, US: Brunner/Mazel.
- Wilson B. 2010. Children with a non-resident parent. *Population Trends*, 140: 53–81. [online]. [cit. 26. 9. 2019]. Dostupné z: <https://doi.org/10.1057/pt.2010.12>.

Mgr. Jana Barvíková, Ph.D.
(jana.barvikova@vupsv.cz) zastává pozici výzkumné pracovnice Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i. (Research Institute for Labour and Social Affairs - RILSA), *Dělnická 213/12, Praha 7, Česká republika* a také se věnuje psychoterapii. Ve výzkumu se zaměřuje na témata v oblasti sociálně-právní ochrany dětí a rodinné politiky.

Mgr. Jana Paloncycová, Ph.D.
(jana.paloncycova@vupsv.cz) zastává pozici výzkumné pracovnice Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, v. v. i. (Research Institute for Labour and Social Affairs - RILSA), *Dělnická 213/12, Praha 7, Česká republika*. Zabývá se demografickými proměnami a tématy z oblasti rodinné politiky.

Z novinek v knihovním fondu VÚPSV

Dítě v rodičovském konfliktu: Jak zůstat dobrým rodičem i po rozchodu / Romana Rogalewiczová. - Vydání první.

Příbram: Leges, 2019. - 288 stran. - ISBN 978-80-7502-342-1.

Deskriptory: rozvody, rodičovství, rodina, rodina neúplná, děti, právo rodinné, ČR
(k tématu srov. články na str. 4–9 v tomto čísle Fóra sociální politiky)

Zákon o sociálních službách: Komentář / Petr Mach, Eva Janecková. - Vydání první.

Praha: Wolters Kluwer ČR, 2019. - 371 stran. - (Komentáře Wolters Kluwer). - ISBN 978-80-7552-246-7.

Deskriptory: ČR, zákonodárství, služby sociální, příspěvek na péči, financování

Kapitoly z moderní ekonomie trhů práce / Dagmar Brožová. - Vydání první.

V Praze: C. H. Beck, 2018. - xxii, 267 stran. - (Beckovy ekonomické učebnice). - ISBN 978-80-7400-719-4.

Deskriptory: trh práce, zdroje lidské, odbory, vyjednávání kolektivní, mzdy, diskriminace pracovní, migrace, nezaměstnanost, vzdělávání celoživotní, ekonomie

Odborný měsíčník Asociace poskytovatelů sociálních služeb ČR SOCIÁLNÍ SLUŽBY

www.socialnisluzby.eu

Z obsahu čísla říjen 2019:

- Stalo se ... 5
- Reportáž: Česko-izraelská spolupráce, 2. díl 8
- Okénko do zahraničí: Studijní cesta do Rakouska 10
- Statistika: „Stárnoucí“ údaje – Česká republika 15
- Řízení: Výběr a hodnocení pracovníků – klíče ke společnému úspěchu 17
- Řízení: Styly individuálního plánování „Příběh“, „Tady a teď“ a „Koloběh“ 2. díl 20
- Názory, ohlasy, komentáře: „Řekněte těm vašim dětem, ať nedělají bordel nebo...“ 22
- Zdravotnictví: Malnutrice u seniorů 24
- Poradenství: Kde se skrývají velké úspory v praní prádla? 29
- Názory, ohlasy, komentáře: Ředitelská glosa na téma Zpětné proplácení projektů aneb Zas ten zlý nezisk 31
- Právo: Vznik či změna pracovního poměru jmenováním (několik poznámek) 34
- Veřejný ochránce práv: Sociální služby v nejnovější zprávě CPT 40
- Dobrá praxe: Iglou – zkušenosti po první sezoně 44
- Technologie: Rehabilitační kostka IMU Futuro Cube pomůže nejen při rehabilitaci dětí 46
- Střípky z domova 50